

ВЕРША: ОСОБЛИВОСТІ БУДОВИ ТА СПОСОБИ ЛОВУ (причинки до риболовної техніки)

Сергій Сіренко

УДК 639.2.081

У статті здійснено спробу визначити будову, види та способи застосування традиційного українського рибальського знаряддя — верші. Проаналізовано причини її належності до браконьєрських (заборонених) снастей.

Ключові слова: рибальські знаряддя, верша, способи лову, рибальство, браконьєрське знаряддя.

The author makes an attempt to define a structure, kinds and application methods of one of the Ukrainian traditional fishing tackle — a fishing basket. Also he analyses the reasons of its belonging to poacher (illicit) fishing tackle.

Keywords: fishing tackle, fishing basket, catching methods, fishing, poacher fishing tackle.

Студіювання матеріальної культури в етнології передбачає вивчення малодосліджених галузей господарства, зокрема рибальства. Потребує з'ясування питання збереження та побутування архаїчних рибальських знарядь у сучасних умовах, виявлення тенденцій до їх зникнення і трансформації форм.

Одним з найдавніших рибальських знарядь є верша, а тому вивчення її конструктивних властивостей, способів застосування дасть можливість об'єктивно простежити особливості взаємодії соціуму і природи протягом останніх століть.

Історіографічний дискурс розкриває стан сучасного наукового дослідження проблеми і засвідчує, що питання комплексно не вивчалось, а висвітлювалось в загальному контексті студіювання рибальства. Розглядом окремих аспектів верші займалися такі дослідники, як А. Браунер [3], В. Шухевич [34], Р. Кайндль [22], Н. Заглада [10], М. Мандибура [25–26], Г. Горинь [7], А. Дмитренко [8], М. Глушко [5]. Згадані вчені досліджували регіональні особливості будови та способи застосування цього виду рибальського знаряддя. Найбільших успіхів вони досягли у вивченні поліської верші.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі польових матеріалів, архівних джерел дослідити будову, види, способи виробництва та використання верші, а також її регіональні особливості.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють кінець ХІХ — початок ХХІ ст.

Верша — це рибальське знаряддя у вигляді конуса (піраміди), виплетене з лози чи верби повністю або частково (мал. 1). Частково це коли лозові пруття переплітають стеблами хмелю [29, ф. 15, од. зб. 257, арк. 134-зв]. Пірамідальну вершу нами зафіксовано в Черкаській області [15]. Така форма знаряддя для України не характерна, вона притаманна Росії (Вологодська губернія) [21, с. 103–104] та Білорусії (Гродзенщина) [9, с. 95].

Верша складається з двох конусів: зовнішнього та внутрішнього. Другий менший за розміром і розміщується всередині першого, який має лійкоподібний вигляд (мал. 2). Вхідна частина пастки в окремих регіонах України називається по-різному: «горло» (Полісся, Гуцульщина [29, ф. 34, од. зб. 11, арк. 49]); «сувершок» (Закарпаття [11]); «сувершик», «серце», «совершик», «вужче» (Полісся [5, с. 25]); «устенок» (с. Лецьки Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. [13]). У гуцулів верша не має такої вхідної частини і пастка ділиться на три частини: 1) припадь (вхідна), 2) спадь (середина), 3) гоговник (кінець) [34, с. 254]. Довжина верші 0,5–1 м (рідко до 1,5 м), діаметр — 0,30–0,60 м [3, с. 18; 5, с. 25; 16; 29, ф. 15, од. зб. 152 а, арк. 4-зв; 29, ф. 34, од. зб. 11, арк. 49; 30, с. 32]. Отже, верші мають різні розміри, що залежить від місцевості, водойми, уподобань рибалки, виду ловлі (промислове чи для власного споживання). Деякі верші робили з направляючим колом, яке називається «бриль» [5, с. 25; 19] (мал. 1, 3). До другої половини минулого століття саме завдяки такому

«брилю», якщо не враховувати матеріал виготовлення, верша відрізнялася від ятера [29, ф. 15, од. зб. 257, арк. 31]. У 70-х роках ХХ ст. верші почали виготовляти з дроту (мал. 3), завдяки чому вони слугували довше.

Верші були двох видів: з отвором для виймання риби (мал. 4), який затуляли дерев'яною пробкою, ганчіркою, сіном, соломною, травою, і без нього. У деяких місцевостях отвір має регіональні назви [29, ф. 15, од. зб. 152 а, арк. 4-зв]. Другий вид пастки був менших розмірів. Рибу виймали шляхом витрушування через вхідну частину снасті, що не дуже зручно. На нашу думку, за такого способу виймання риба пошкоджується і не може довго зберігатися. Отже, перший вид верші є досконалішим, а тому поширенішим.

Існує два способи виготовлення верш: зв'язування і переплітання. При використанні першої технології прутики складають один біля одного, ніби утворюючи стінку. Потім їх зв'язують (через 10–18 см) лозиною, хмелем або ниткою (мал. 4). Такий спосіб поширений на Поліссі. Техніка переплітання була така сама, як і при виготовленні кошиків для господарських потреб (мал. 1). Щоб верша мала конусоподібну форму, використовують великий червоний буряк, навколо якого закріплюють основні прутки, які потім обплітають [14].

Розглянемо декілька способів ловлі вершею. Весною знаряддя ставлять проти ходу риби. Так ловити можна лише в річках. Існує декілька варіантів: 1) використовують одну пастку, 2) ставлять декілька верш поряд, 3) зводять у поєднанні з перегородкою. У перших двох варіантах снасть встановлюють на дно водойми і прив'язують мотузкою до дерева на березі або закріплюють палицями. На Овруччині такі дрючки називають «притики» [5, с. 26]. Також знаряддя можуть вставляти в перегородку на різній глибині. Наприклад, у с. Велика Кошелівка Ніжинського району Чернігівської області перепону розміщують перпендикулярно і посередині до вхідної частини коша [18]. Весною, під час розливу річок, пастку встановлюють проти течії, а коли

вода починає повертатися, то снасть розвертають. Таким чином, риба, яка намагається повернутися, потрапляє в пастку. Улітку та навесні (на болотах, ставках) вершу ставлять вхідною частиною до берега чи від берега, біля рослинності. Щоб пастка була уловиста, потрібно добре знати місця на водоймі, де часто плаває риба. Поширеною є практика класти всередину пастки приманку чи обмазувати її із середини для кращої ловлі. Наприклад, німецький етнолог Р. Кайндль зазначав, що на Гуцульщині у вершу клали принаду для риби [див.: 6, с. 48]. Також пастку змащували тістом на Лемківщині [7, с. 221] та на Півдні України [30, с. 32]. Приманка була різною, що залежало від того, яку рибу хотіли виловити. У другій половині ХХ ст. вершею ловили переважно без приманки.

Узимку вершею ловлять двома способами. Прорубують ополонку і опускають пастку на дно, закріпивши довгими палками чи мотузкою. Тобто ловлять так, як і влітку, ставлячи снасть горизонтально. Для кращого улову іноді споряджають загату з льодових брил, які ставлять обабіч пастки, сперши на палки [10, с. 465]. Таку споруду зводять на низинах. Цей спосіб не надто поширений. Другий спосіб — розміщення пастки вертикально — надзвичайно ефективний під час задухи у водоймах, тобто коли риба задихається від нестачі кисню. До верші біля вхідної частини прив'язують посередині поперечну палку, на якій знаряддя висить в ополонці (мал. 5). Ополонку накривають соломною, очеретом, а зверху присипають снігом. Таке використання снасті називається ловля «на духи». Раніше спеціально для цього способу плели верші з боковим входом (мал. 6), а також з коротким «крилом» (мал. 7) [29, ф. 1, од. зб. 906, арк. 24]. Останню ставили під кутом. На жаль, про ці два види верш відомостей дуже мало. Коли ми показували інформаторам малюнки таких знарядь, то дехто вказував, що це ковш, яким ловлять зимою [17]. Етнологи такі конструкції не фіксували вже з другої половини ХХ ст., що свідчить про те, що нині такі види верш не використовують (напевно,

тому, що вони не були уловистими). Перша не мала вхідного конуса, а тому риба могла безперешкодно вийти з пастки. У другій риба могла обійти крило, повернувши вбік. Але верша з крилом, на нашу думку, є прототипом «скрипки»¹, яка має вдосконалене крило. Імовірно, ці два варіанта кошів були поширені на невеличкій території Полісся.

У гірських річках України використовували верші дещо іншої будови, відмінним був і спосіб ловлі. Тут верша має форму розрізаного конуса по площині, яка перпендикулярна до основи (мал. 8). Частину, через яку виймають рибу, зв'язують мотузкою. Пастку кладуть на дно річки ширшою стороною проти течії, по боках закладають камінням, а зверху — лозою чи гіллям (мал. 9) [11; 26, с. 157; 29, ф. 34, од. зб. 11, арк. 49]. Після встановлення пастки четверо-п'ятеро рибаків каламутять воду, і риба, рятуючись, потрапляє у вершу [11].

Вершею ловлять рибу малих розмірів, переважно карасів, линків. Під час ловлі «на духи» потрапляють в'юни. Наприкінці XIX ст. було підраховано, що в районі Херсона до верші їх може потрапити від 1000 до 1500 [3, с. 53]. Вершею ловлять також раків. Для цього кладуть всередину спеціальну принаду (тухле м'ясо чи рибу) [29, ф. 15, од. зб. 144, арк. 194].

Верша була розповсюджена по всій Україні. Саме тому існує багато регіональних назв цього знаряддя. У Дністровському лимані та дельті Дністра таку пастку називали «кубова». У цьому регіоні в кінці XIX ст. нею ловили переважно молдавани [3, с. 18]. Так само вершу називають у смт Городниця Новоград-Волинського району Житомирської області [20] та навколо містечка Чечельник Вінницької області [23, с. 188]. У с. Никифоровка Артемівського району Донецької області таке знаряддя має назву «кубишка» [12]. На Поліссі її називають «верша», «кіш», «кош» (переважають останні два терміни), у с. Козацьке Бобровицького району Чернігівської області — «комлач» [19], на Гуцульщині — «рошото» [22, с. 94], у Путивльському районі Сумської області — «лозянка» [29, ф. 14,

од. зб. 539, арк. 218]. У деяких місцевостях таку пастку називають ятером², оскільки ці знаряддя мають схожу конструкцію — конусоподібну. У районі Косова Івано-Франківської області у горах верша має саме таку назву [29, ф. 34, од. зб. 11, арк. 49]. За твердженням М. Мандибури, на Поділлі на ятір говорили верша [25, с. 120], що не може бути характерним для всього регіону. Під час опису рибальських знарядь автор залучив лише польські джерела, написані до другої половини XX ст., а експедиційні матеріали взагалі відсутні.

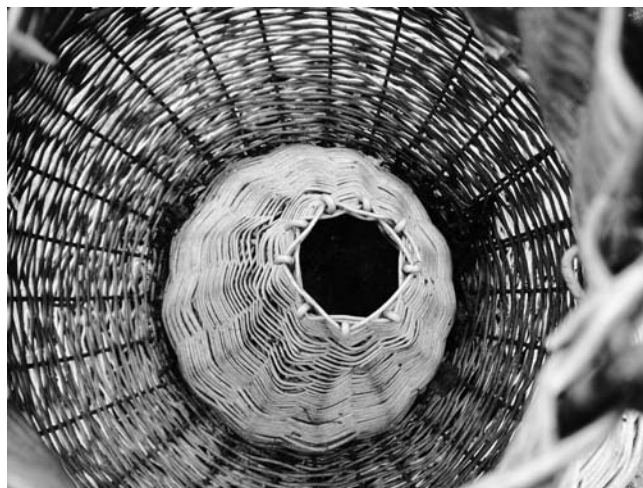
Подібне знаряддя рибальства існує і в наших сусідів. Найбільш схожим на українську вершу є білоруський буч, який на півдні країни називається «верша» чи «кош», адже етнографічна зона одна й та сама — Полісся. Пірамідальної форми бучі побутували на Гродзенщині [9, с. 95]. На території Російської Федерації розповсюджені декілька видів подібних знарядь. Найбільше на українську вершу схожі «морда» (яка на Тульщині називалася «верша» [1, с. 112]), «чета» (у західносибірських татар) [28, с. 477], «ванда» та «верша» (мал. 10) [24, с. 106–107]. Останні не мали вхідного горла, оскільки їх ставили у водоймах із сильною течією. Тиск води не лише направляє, але й затримує рибу. За таким принципом в Україні ловили лісою³.

Верша вважається промисловим знаряддям лову, але, на нашу думку, це не так. Що стало причиною формування такої думки у суспільстві? По-перше, перенесення уявлення про особливості таких пасток із центральних губерній Російської імперії в Україну, де вони були промисловими (приміром, «тімга» [31, с. 67–68], «морда-лукавка» [4, с. 25–26]). Не останню роль відіграла також преса. Так, у 1899 році «Охотничья газета» друкувала матеріали про рибальство Вологодської губернії, де вказувалося що верша — це промислове знаряддя лову [2, с. 214]. По-друге, на початку XX ст. в Україні комплексне дослідження рибальства не проводилося, а тому про особливості верші (та інших знарядь лову) не було відомо. По-третє, масовий вилов риби у XIX ст. призвів

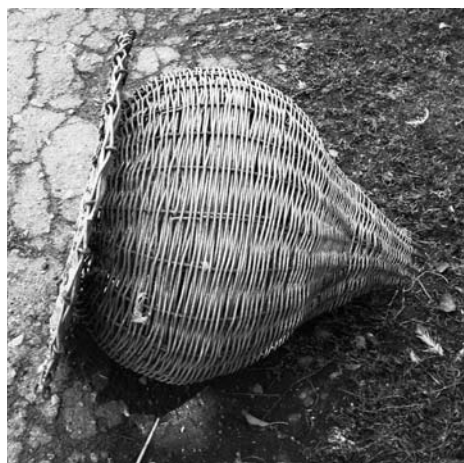
Мал. 1.

*Верша з «брилем».
с. Бубнівська Слобідка
Золотоніського р-ну
Черкаської обл. 2009.
Світлина С. Довганя*

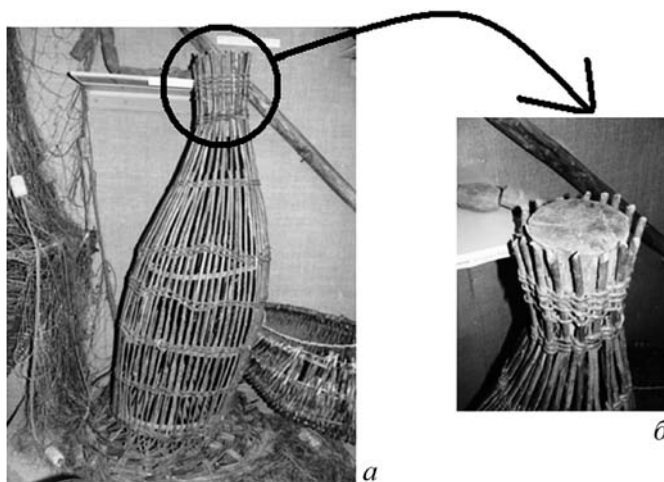
Мал. 2.

*Вхідна частина верші (вигляд зсередини).
с. Лецьки Переяслав-Хмельницького р-ну
Київської обл. 2009.
Світлина С. Сіренка*

Мал. 3.

*Верша з алюмінієвого дроту.
с. Лецьки
Переяслав-Хмельницького р-ну
Київської обл. 2009.
Світлина С. Сіренка*

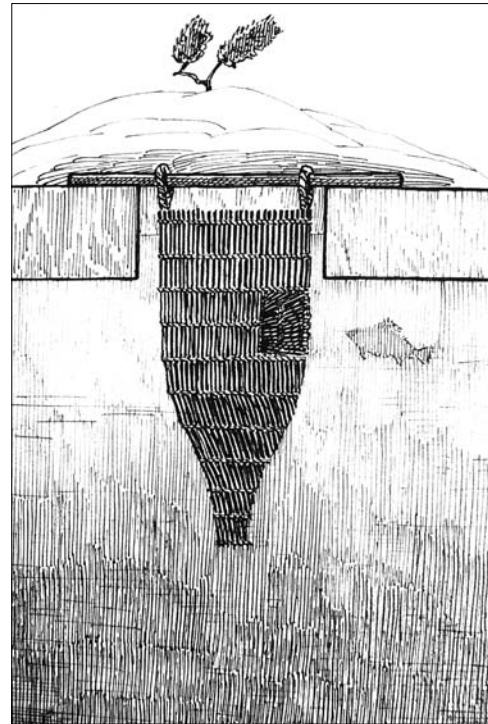
Мал. 4.

*Верша з отвором для виймання риби:
а – загальний вигляд; б – верхня частина з
дерев'яною пробкою.
Черкаський обласний краєзнавчий музей. 2009.
Світлина С. Сіренка*

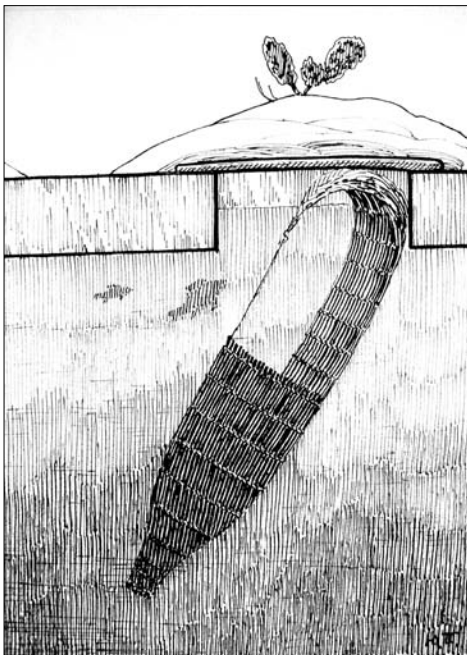
Мал. 5.

**Верша з прив'язаною палкою.
с.т Семенівка Семенівського р-ну
Полтавської обл. 2010.
Світлина В. Петрашика**

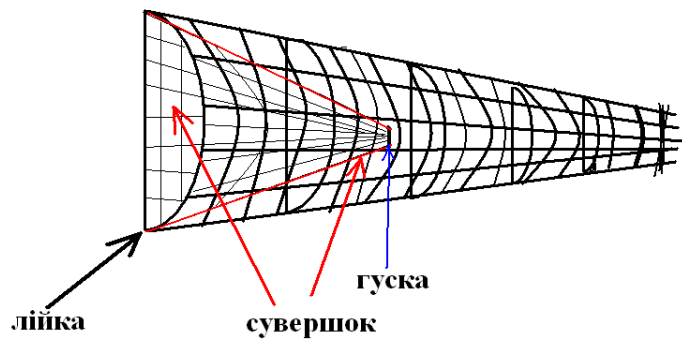
Мал. 6.

**Верша з боковим входом.
с. Мізин Коропського р-ну
Чернігівської обл. 1930-ті рр.
Малюнок Ю. Павловича**

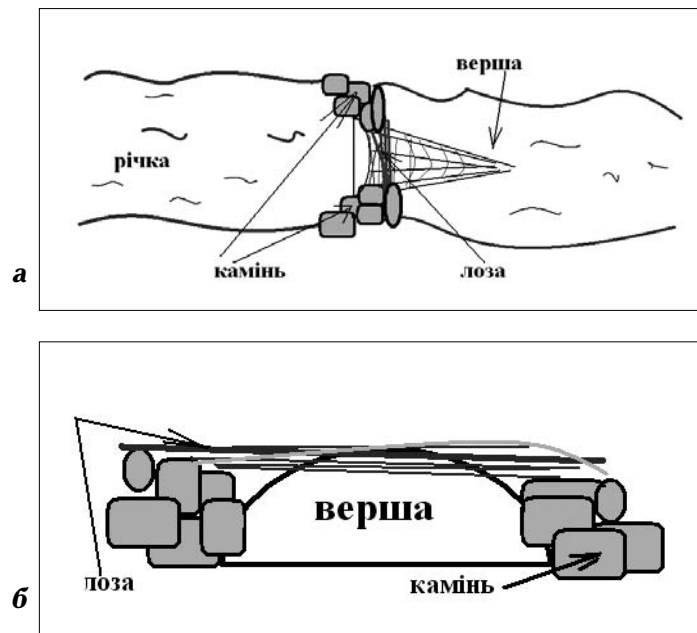
Мал. 7.

**Верша з крилом.
с. Мізин Коропського р-ну
Чернігівської обл. 1930-ті рр.
Малюнок Ю. Павловича**

Мал. 8.

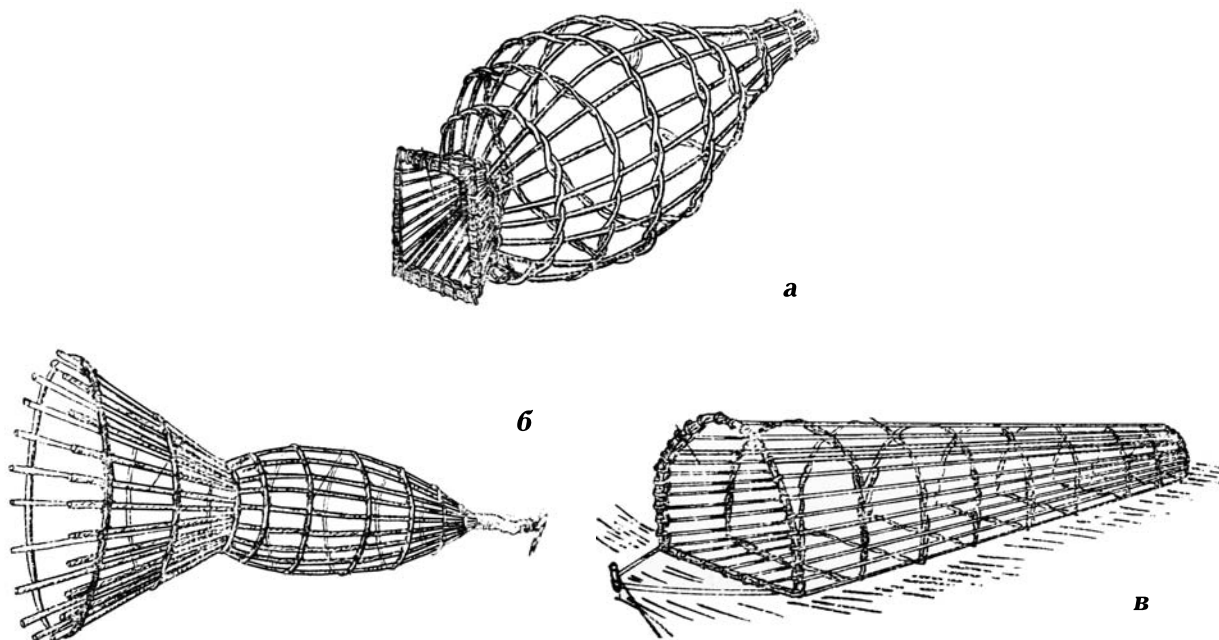
**Закарпатська верша (вигляд зверху).
с. Колочава Міжгірського р-ну
Закарпатської обл.
Малюнок Ф. Росади.
Комп'ютерне оформлення С. Сіренка**

Мал. 9.

Схема встановлення верші в карпатських річках:
а – вигляд зверху; б – вигляд у розрізі.

Малюнок С. Сіренка

Мал. 10.

Лозові пастки європейської частини Російської Федерації:

а – «морда», б – «ванда», в – «верша».

Малюнки з книги В. Луніна

до зменшення її запасів у водоймах України. Причиною цього є декілька чинників. Утім, у XIX — на початку XX ст. фактори не аналізувалися, а точніше результат не був відомий громадськості. По-четверте, спортивні снасті XIX ст. були менш уловистими, ніж традиційні, чого не скажеш про сучасні. Це призвело до формування думки серед риболовів-спортсменів, що в усьому винні традиційні рибальські знаряддя, у тому числі й верша. Цю тезу вони доносили й до громадськості. Наприклад, у газеті «Киевлянин» у 1886 році було надруковано статтю, де зазначалися причини зменшення живих запасів Дніпра, серед яких третє місце посіла ловля вершею (кошем) [32]. Оскільки ця група рибалок об'єднувалася в асоціації, що у свою чергу сприяло активному поширенню їхніх поглядів, зокрема і щодо шкідливості верш, то з часом вони були використані при формуванні законодавства з рибальства. У минулому столітті це привело до конфліктної ситуації: значна частина жителів сіл України не могла зрозуміти, чому вершами заборонено ловити, а тому ігнорувала цю правову норму.

В Україні вершами масово ловили рибу для власних потреб (лише у великих водоймах — для продажу). Наприклад, у 1914 році у Дністровському лимані нарахували 347 шт.,

у Південному Бузі — 134 шт., у Дніпрі між містами Катеринослав та Олександрівськ — 9 шт., від Олександрівська до дельти Дніпра — 30 шт., а в Дніпро-Бузькому лимані жодної [33, с. 48–52]. Звичайно, підраховано було не всі снасті. Починаючи із середини XX ст., промислового лову вершею не здійснювали. Це спричинило зменшення розмірів верш (за винятком Полісся).

Як бачимо, в Україні вершу виготовляли з лози. Це рибальське знаряддя було розповсюджене по всій території держави і мало два види: з отвором для виймання риби та без нього. До середини XX ст. переважали великі верші. Сьогодні цим знаряддям рідко ловлять, що пов'язано з тим, що законодавство забороняє його використовувати (належить до браконьєрських снастей); зменшилася кількість майстрів, які можуть його виплести. Як повідомив житель с. Велика Каратуль Переяслав-Хмельницького району Київської області Григорій Дубіна (1940 р. н.), на їхнє село та прилеглі хутори було лише два чоловіки, які могли виплести вершу [14]. Цим знаряддям ловили переважно на мілководді річок, озер, на болотах, у зарослих місцях. Це підтверджує українське прислів'я «Сміялася верша з болота, а ж сама у болоті» [27, с. 27].

¹ «Скрипка» — конусоподібне знаряддя лову, яке біля вхідної частини має коритце.

² Ятір — конусоподібне рибальське знаряддя, зроблене з обручів і обтягнуте сіткою.

³ Ліса — циліндрична пастка з лози та сітки.

1. Аксаков С. Т. Записки об ужении рыбы / Сергей Аксаков. — Вятка : Губернская типография, 1912. — 127 с.

2. Александров А. Очерки охотничьей жизни в Вологодском уезде, Вологодской губ. (окончание) / А. Александров // Охотничья газета. — 1899. — 31 июня. — С. 211–214.

3. Браунер А. Заметки о рыболовстве на р. Днестре и Днестровском лимане в пределах Одесского уезда / А. Браунер // Сборник Херсонского земства. — 1887. — № 3. — Отд. 3. — С. 1–52.

4. Вишняков П. Речное рыболовство. Руководство для колхозных рыболовческих бригад и

артелей (по рекам Оби и Иртышу) / П. Вишняков. — Новосибирск : Западно-Сибирское краевое издательство, 1936. — 32 с.

5. Глушко М. Рибальські снасті та способи їх застосування / Михайло Глушко // Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження / за ред. С. Павлюка, М. Глушка. — Л. : Інститут народознавства НАН України, 1999. — Вип. 2. — С. 19–32.

6. Гнатюк В. [Бібліографія Р. Кайндля] / В. Гнатюк // ЗНТШ. — Л., 1898. — Т. XXVI. — Кн. VI. — С. 45–51.

7. Горинь Г. Допоміжні види господарських занять / Г. Горинь // Лемківщина : у 2 т. / відп. ред. Ю. Гошко. – Л. : Інститут народознавства НАН України, 1999. – Т. 1. Матеріальна культура. – С. 218–225.
8. Дмитренко А. Рибуловний промисел на території Західного Полісся і Північної Волині: ставні ловушки / Алла Дмитренко // Етнічність в історії та культурі : матеріали і дослідження / Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова. – О. : Гермес, 1998. – С. 66–69.
9. Этнография Беларуси : энцикл. / Беларус. сов. энцикл. ; редкол. : І. П. Шамякін (гол. ред.) і інш. – Мінск : БелСЭ, 1989. – 575 с.
10. Заглада Н. Из звіту етнографічної експедиції 1934 року / Ніна Заглада // Записки Наукового товариства імені Шевченка: Праці Секції етнографії і фольклористики. – Л., 2001. – Т. ССХІІ. – С. 443–498.
11. Записав С. Сіренко 27.11.2008 р. у с. Колочава Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
12. Записав С. Сіренко 9.07.2009 р. у с. Никифорівка Артемівського р-ну Донецької обл.
13. Записав С. Сіренко 8.09.2009 р. у с. Лецьки Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.
14. Записав С. Сіренко 9.09.2009 р. у с. Велика Каратувль Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.
15. Записав С. Сіренко 3.12.2009 р. у с. Куцівка Смілянського р-ну Черкаської обл.
16. Записав С. Сіренко 4.12.2009 р. у с. Думанці Черкаського р-ну Черкаської обл.
17. Записав С. Сіренко 2.07.2010 р. у с. Мрин Носівського р-ну Чернігівської обл.
18. Записав С. Сіренко 4.07.2010 р. у с. Велика Кошелівка Ніжинського р-ну Чернігівської обл.
19. Записав С. Сіренко 5.07.2010 р. у с. Козацьке Бобровицького р-ну Чернігівської обл.
20. Записав С. Сіренко 7.07.2010 р. у смт Городниця Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл.
21. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография / пер. с нем. К. Д. Цивиной ; примеч. Т. А. Бернштам, Т. В. Станювич и К. В. Читова ; послесл. К. В. Читова / Д. К. Зеленин. – М. : Наука ; Главная редакция восточной литературы, 1991. – 511 с.
22. Кайндль Р. Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази / Р. Ф. Кайндль. – Чернівці : Молодий буковинець, 2000. – 208 с.
23. Косаківський В. А. Рибальство та бджільництво – допоміжні види господарських занять українців Південно-Східного Поділля (на матеріалах містечка Чечельник) / В. А. Косаківський // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 15. Серія: Історія. Зб. наукових праць / за заг. ред. проф. П. С. Грогорчука. – Вінниця, 2009. – С. 188–192.
24. Лунин В. И. Техника промышленного рыболовства / В. И. Лунин. – М. : Пищевая промышленность, 1980. – 144 с.
25. Мандибура М. Д. Допоміжні види господарської діяльності / М. Д. Мандибура // Поділля / Л. Ф. Артюх, В. Г. Балущок, З. Є. Болтарович та ін. – К. : Видавництво НКЦ «Доля», 1994. – С. 100–121.
26. Мандибура М. Д., Федина Р. Й. Допоміжні види занять / М. Д. Мандибура, Р. Й. Федина // Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження / [П. І. Арсенич, М. І. Базак, З. Є. Болтарович та ін.]. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 156–157.
27. Материалы для сравнительного и объяснительного словаря и грамматики русского языка и других славянских наречий. – Т. 3. Составленный А. Афанасьевым-Чужбинским. – С.Пб., 1855. – 176 с.
28. Народы Сибири / под ред. М. Г. Левиша, Л. П. Потапова. – М. ; Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1956. – 1083 с.
29. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – Ф. 1., од. зб. 906; ф. 14, од. зб. 539; ф. 15, од. зб. 144, 152 а, 257; ф. 15-Е5, од. зб. 40; ф. 34, од. зб. 11.
30. Пономарев Н. В. Рыболовные снаряды и другие принадлежности рыбного лова, употребляемые в России / Н. В. Пономарев. – С.Пб. : Типография В. Демакова, 1889. – 38 с.
31. Попов В. А. С удочкой и сетью : очерки и рассказы / В. А. Попов. – Свердловск : Свердловское областное издательство, 1936. – 184 с.
32. С. Хищническое хозяйничание рыбопромышленников по рекам верхней системы Днепра / С. // Киевлянин. – 1886. – 27 ноября. – С. 3.
33. Суворов Е. К. Предварительный отчет по командировке для исследования рыболовства по Днестру, Южному Бугу, Днепру и Днепро-Бугскому лиману весной 1914 г. / Е. К. Суворов // Материалы к познанию русского рыболовства. – 1915. – Т. IV. – Вып. 5. – С. 41–56.
34. Шухевич В. О. Гуцульщина. Перша і друга частини. Репринтне видання / В. О. Шухевич. – Верховина : Журнал «Гуцульщина», 1997. – 352 с.